

De Canon versplinterd

Cyrille Offermans Sinds een jaar of drie, vier lijdt Nederland aan een canonepidemie die haar weerga in de geschiedenis niet kent. Het woord dient nu in het meervoud te worden gebruikt, en duikt op in contexten waar dat tot voor kort ondenkbaar was. Met enig civiliserend kennisideaal heeft deze canonepidemie helaas niets te maken.

Het woord canon werd tot voor kort in het enkelvoud gebruikt. Zeker, het werd ook wel eens in de wereld van de literatuur en de kunsten gebruikt, maar dan geheel vrijblijvend. Feitelijk, en met praktische consequenties, had het toch vooral betrekking op een lijst met boeken die middelbare scholieren in het kader van hun literatuurlessen geacht werden te lezen. Dat is ook logisch, de canon drukt een algemeen vormingsideaal uit en de middelbare school was en is nu eenmaal de enige plek waar dat ideaal gestalte zou kunnen krijgen.

Als er over zo'n voorstel gediscussieerd werd – om de zoveel jaar gebeurde dat, in 1990 voor het laatst – was dat altijd binnenskamers, zogezegd, door de direct of indirect belanghebbenden. In de veronderstelling dat het om een vakinhoudelijke aangelegenheid ging bemoeide de buitenwereld zich er niet mee. Andere dan literaire motieven speelden geen rol, het ging om de vraag hoe lang die lijst

moest zijn, hoeveel boeken uit de middeleeuwen er gelezen moesten worden en of Vondel en Hooft ook in hertaalde versies mochten, voor zover beschikbaar.

In 1990 leidde de discussie hier en daar tot overspannen reacties, dat wel, maar tot voor iedereen acceptabele en uitvoerbare resultaten kwam het niet. Er werden geen knopen doorgehakt, alles bleef zo'n beetje bij het oude. En dat oude was vanaf de jaren zeventig in toenemende mate onduidelijk geworden en per school verschillend geïnterpreteerd, iedereen rommelde maar wat aan.

Zo kon het gebeuren dat er ook in 1989 of 1990 al leerlingen waren die een eindexamen vwo haalden zonder ooit één literair boek gelezen te hebben. Evengoed was het mogelijk dat er één school of zelfs één lokaal verderop inspirerend gewerkt werd. Aangezien de overheidsvoorschriften vrijblijvend waren geformuleerd en de inspectie haar vingers liever niet brandde aan

deze materie was er sprake van een getolereerde anarchie, waarbinnen alles mogelijk was.

Onzekere tijden

Aan die betrekkelijk idyllische situatie is een einde gekomen. Sinds een jaar of drie, vier lijdt Nederland aan een canon-epidemie die haar weerga in de geschiedenis niet kent. Het woord dient nu in het meervoud te worden gebruikt, te pas en te onpas duikt het op in contexten waar dat tot voor kort ondenkbaar was. Waar men vroeger het verleden in zalige onwetendheid koesterde, wenst men nu ineens duidelijkheid en hiërarchie. Iedereen lijkt op zoek naar richtinggevende voorouders van wie men zich in deze onzekere en onoverzichtelijke tijden de erfgenaam kan wanen.

De oorsprong van de epidemie kan zonder moeite worden aangewezen: de commissie-Van Oostrom, die in opdracht van de regering *De Canon van Nederland* samenstelde in de vorm van vijftig ‘vensters’ op personen, gebeurtenissen of zaken. Minister Plasterk was enthousiast, dit was de historische basiskennis die iedere jeugdige Nederlander moest worden bijgebracht. Onder historici en docenten overheerste echter al snel de scepsis.

En alleszins begrijpelijk. Historici hadden – uiteraard – het nodige af te dingen op de keuze van de vensters. Ter discussie stonden ook de principes die aan die keuze ten grondslag lagen, zoals de gerichtheid op de nationale geschiedenis, het vasthouden van de chronologie en het streven naar volledigheid. Uit het onderwijsveld klonk de twijfel over de haalbaarheid van dit alle onderwijstypen omvattende stimuleringsplan.

Een canon is niet hetzelfde als een lijst interessante onderwerpen

Aan het concept lag het didactische idee ten grondslag dat de bedoelde kennis alleen kon beklijven dankzij regelmatige herhaling, maar elke leraar wist dat daar niets van terecht zou komen. Voor het basisonderwijs was de stof te veelomvattend en te moeilijk, in het middelbaar onderwijs wordt geschiedenis in de benedenbouw slechts mondjesmaat gegeven en in de bovenbouw is het een keuzevak dat door minder dan een op de drie leerlingen gevolgd wordt. De conclusie: ook deze Canon was alleen een bestaan op papier gegund.

Erkende meesterwerken

Opvallend vind ik dat in de discussie nooit werd gewezen op het kwestieuze gebruik van het woord canon. Een canon is niet hetzelfde als een lijst interessante onderwerpen, zoals Van Oostrom kennelijk aanneemt. Een canon bevat een aantal richtinggevende, superieur geachte literaire werken, kunstwerken of studies. Ze

moeten binnen het vakgebied als gezaghebbend gelden, als de norm waaraan ook anderen proberen te voldoen. Een literaire of een muzikale canon bestaat dus uit algemeen erkende meesterwerken. Als het woord canon al toepasbaar is op de algemene geschiedenis, is het dat toch niet op – ongeïnterpreteerde – personen, gebeurtenissen of zaken, maar hoogstens op normatieve studies daarover. En dat zijn tegenwoordig per definitie studies die eerdere studies hebben verwerkt en die dus een afgewogen en veelzijdig beeld geven.

Bijgevolg zal in het venster VOC niet alleen de VOC-mentaliteit, de pioniersgeest en het vakmanschap van scheepsbouwers, cartografen en zeelieden, maar ook de nietsontziendheid, de plunderingen, de roof- en moordpartijen van onze roemruchte voorouders moeten worden behandeld. Het zal vervolgens moeilijk worden nog aan de stedenbouwkundige luister van de Amsterdamse grachtengordels of aan de imponerende artistieke opbloei in de eerste helft van de zeventiende eeuw te refereren zonder aan de VOC te denken. Pronkstukken van kunst en cultuur krijgen hun onvermijdelijke schaduwzijden.

In zo'n polyperspectivische benadering krijgt een ontdekker al gauw de trekken van een veroveraar, een bevrijder van een agressor, een terrorist van een martelaar – en omgekeerd. Zeker is dat het vaststellen van vensters als zodanig de docent nauwelijks houvast biedt; zeker is ook dat onderwijs van alle vensters op het gewenste genuanceerde niveau zijn mogelijkheden te boven gaat. Tegelijkertijd is het evident dat de weg terug naar de eenvoud van de jaren vijftig – toen jaartallen en bijbehorende gebeurtenissen eenduidig en kortzichtig als catechismusvragen in onze kinderhoofden werden geramd – even onmogelijk is geworden als het herstel van het ptolemeïsche wereldbeeld.

Heimwee

Toch is het heimwee naar die tijd begrijpelijk. Het is hetzelfde heimwee dat ook het verlangen naar een canon voedt, naar vastheid en ordening. Volkomen begrijpelijk ook dat dogmatische christenen het gekrakeel over de Canon aangrijpen om hun recht op een hoogstpersoonlijke kijk op de geschiedenis, een recht dat ze in de loop van de ontzuiling en de modernisering van het mentale platteland hadden verloren, opnieuw op te eisen.

Zo bepleitte professor A.Th. van Deursen een 'krachtige herleving van de gesmade verzuiling', zodat het de christelijke scholen moest worden toegestaan 'de geschiedenis uit te leggen in andere dan liberale geest'. Die andere geest is die van de christelijke eenzijdigheid en vooringenomenheid. Onderdeel van het opgeëiste recht zal ongetwijfeld zijn dat talloze literaire meesterwerken met een niet- of antichristelijke strekking uit de bibliotheken zullen verdwijnen.

In tegenstelling tot eerdere recente pogingen, of aanzetten daartoe, een canon voor het onderwijs ingevoerd te krijgen, leidde het werk van Van Oostrom c.s. aldus tot commotie tot ver buiten de wereld van vakgenoten. Ineens wilden ook mensen uit de exacte wetenschappen een eigen canon, vervolgens lanceerden diverse provincies en zelfs steden hun lijsten met favoriete stamvaders. Er kwam een canon van de Nederlandse film, van voetballers, carnavalsfiguren en glastuinbouwers. De plotselinge behoefte aan geschiedenis, zij het alleen de eigen geschiedenis, leek verdacht veel op het gespit van zich vervelende gepensioneerden naar hun stamboom.

Met enig civiliserend kennisideaal heeft deze canonepidemie niets te maken. In de meeste gevallen gaat het eerder om een renaissance van onmogelijk geworden culturele vooroordelen, om een herprofilering, een heridentificatie van de idealen, opvattingen en streefdoelen van de eigen groep. Door de vergeten erflaters op

papier nieuw leven in te blazen en ze liefst te voorzien van een grootheid die ze bij leven nooit hebben gehad, kan men de erfgenamen verplichten tot idealisme, standvastigheid en trouw aan de traditie.

De ijver en de kortzichtigheid waarmee populistische politici zich in de discussie mengden, maakt duidelijk dat hun historische belangstelling een instrumenteel doel diende. We moesten weer trots kunnen zijn op ons land zonder ons tegelijk schuldig te voelen – met die oproep hoopten ze het anti-intellectuele, antipolitieke en antilinkse ressentiment van de hardwerkende Nederlander te voeden.

Zo dreigde de canondiscussie een enghartig nationalistisch doel te gaan dienen: de Canon moet onze verwaterde identiteit scherper contouren geven. Maar een dergelijke aanscherping gaat onvermijdelijk gepaard met het opwerpen van barrières voor buitenstaanders, die niet eens per se buitenlanders hoeven te zijn. Elke identiteit heeft een begrenzend, dus ook uitsluitend effect; naarmate die identiteit sterker benadrukt wordt, wordt het uitsluitende effect sterker. Hameren op een nationale canon kan dus ook zijn ingegeven door het verlangen het Nederlander-schap steviger te funderen en af te bakenen – in elk geval heeft het dat effect.

En het is nog een inadequaat en onzinnig middel ook. Kennis van de Nederlandse geschiedenis garandeert nog lang niet dat men zich ook Nederlander voelt, of zelfs dat men loyaal is aan de Nederlandse rechtstaat. Bovendien is die kennis daarvoor ook helemaal niet nodig. Als dat wél zo was, moest het mentale Nederlanderschap van verreweg het grootste deel van de bevolking ernstig worden betwijfeld. Wanneer de slag bij Heiligerlee plaatsvond en wat de inzet van de strijd was – vraag het aan honderdvijftig leden van de Tweede Kamer en je mag blij zijn met een score van tien procent. Dat pleit misschien niet voor hun intellectuele niveau, het zegt niets over hun Nederlanderschap. Je kunt volledig zijn

gesocialiseerd, respectievelijk ingeburgerd zonder ook maar iets van deze feitjes te weten.

Zoektocht

Toch is ook de oudste poging tot canonvorming in de Nederlandse literatuur, in het begin van de negentiende eeuw, ten tijde van de Romantiek, al verbonden met een buitenliteraire zoektocht naar een nationale identiteit. De bronnen daarvan zouden zich volgens sommigen in de middeleeuwen bevinden, wat gezien de gebrekkige schriftelijke documentatie daarvan de deuren naar de mythevorming wijd openzette. Anderen zochten het eerder en met meer recht in de vroege zeventiende eeuw, zoals Potgieter, die de lakse renteniersmentaliteit en het gebrek aan patriottistisch elan van zijn tijdgenoten hekelde en hen in *Het Rijksmuseum te Amsterdam* (1844) de roemrijke gebeurtenissen uit onze geschiedenis ten voorbeeld stelde.

Overigens zegt het veel over de rang van Potgieter dat hij voor de esthetische kwaliteiten van onze zeventiende-eeuwse meesters geen oog heeft. De op het schilderij afgebeelde geschiedenis is voor hem het enige wat telt – ook de onzalige traditie van het engagement, die tegenwoordig nieuw leven lijkt te worden ingeblazen, heeft oude wortels. Naarmate een gebeurtenis in Potgieters ogen van groter nationaal belang is, is ook het schilderij belangrijker. Zo komt hij ertoe Van der Helsts protserige *Schuttersmaaltijd ter viering van de Vrede van Munster* te prefereren boven de *Nachtwacht*.

Veel belangwekkender als bijdrage aan de vorming van een nationale identiteit, zij het alleen voor onze zuiderburen, is de roman *De Leeuw van Vlaanderen* (1838) van Hendrik Conscience. Dit boek, waarin de Guldensporenslag (1302) met veel ronkend pathos wordt gemythologiseerd, heeft een moeilijk becijferbare, maar ongetwijfeld zeer grote rol gespeeld in het Vlaamse emancipatiestreven. Het heet

dat Conscience zijn volk heeft leren lezen, zijn boek is het enige in de Nederlandse letteren dat via ingekorte bewerkingen en mondelinge overdracht ook in brede lagen van de analfabeete bevolking bekend werd.

Tegelijk moet worden vastgesteld dat de populariteit van dit onwaarschijnlijk langdradige, clichématige en geromantiseerde verhaal niets zegt over de literaire waarde ervan. Net als bijvoorbeeld *Robinson Crusoe* (1719), de roman die de vanzelfsprekende superioriteitsgevoelens van de blanke Brit steviger hielp funderen en aldus van onschatbare betekenis was voor diens zelfbeeld, werd en wordt *De Leeuw van Vlaanderen* door literatuurlijfhebbers op goede gronden te licht bevonden voor een literaire canon.

Strikt genomen is de canonisering van deze boeken, inclusief het idee van een canon als zodanig, strijdig met de individualisering, ook de individualisering van het smaakoordeel, die zich in de Romantiek, althans in de bovenlaag van de bevolking, begon af te tekenen. Ontwikkelde mensen lieten zich steeds minder voorschrijven wat ze mooi en verheven moesten vinden, zeker niet als ze vermoedden dat in dat voorschrift maatschappelijke belangen schuilgingen. Dat

geldt overigens vooral voor de vroege, non-conformistische en opstandige Romantiek in Duitsland en Engeland, veel minder voor de moralistische Romantiek in Nederland. Daar ontstond de nieuwe discipline van de kunstkritiek en de figuur van de kunstcriticus, ofwel van de man die op grond van argumenten gaten schoot in het oordeel van de autoritaire – uit de tijd van het Franse classicisme stammende – kunstrechtter.

Strikt genomen is het idee van een canon strijdig met de individualisering

Dat leidde ook tot een enorme herwaardering van de overgeleverde literatuur en kunst. Zo werd het genie van Rembrandt en Shakespeare, dat in de ogen van de op het classicisme gerichte kunstrechtters geen genade kon vinden – hun werk zou te donker, bizar en onoverzichtelijk zijn – pas nu ten volle erkend. Ook maakte de nieuwe tijd belangwekkende herontdekkingen mogelijk, zoals die van Bach door Mendelssohn.

Dit alles hing natuurlijk samen met een verandering in de kunstproductie. Zodra die laatste vrijer werd en zich onttrok aan strenge academische regelgeving, kon de kunstliefhebber, tenzij hij de traditionele orde wilde verdedigen, niet achterblijven. Van hem werd eenzelfde moderne, productieve, in moreel en esthetisch opzicht autonome houding verwacht als de kunstenaar zich had verworven. Logisch, als de kunstenaar steeds meer beslissingen neemt op grond van karakter en samenhang van het bijzondere werk dat hij onder handen

heeft, moet ook de beschouwer de ratio daarvan steeds meer zoeken in het werk zelf.

Specialisatie

Het idee van de canon, 'boeken die iedereen gelezen zou moeten hebben', werd dus vooral ondermijnd door een verdere specialisatie van het schrijverschap. Een authentieke schrijver, een schrijver die er eer in stelt telkens iets nieuws te maken en dus niet gemakzuchtig terug te vallen op beproefde sjablonen, zoekt voor elk werk een specifieke immanente logica. De lezer die hem wil volgen zal die logica op het spoor moeten komen – Edgar Allen Poe's sporende detective, met zijn geniale combinatie van intuïtie en rationaliteit, is het model bij uitstek van de moderne literaire lezer. Het werk doet een beroep op zowel zijn kennis van de traditie als zijn creativiteit, zijn vermogen een onverwachte, maar situationeel bepaalde 'sprong' in het mysterieuze weefsel van de tekst te volgen. Dat vereist scholing, oefening, ervaring – en dus ook tijd.

Daarom was die literaire specialisatie van meet af aan voor het grootste deel van de bevolking nauwelijks of niet te volgen. Dat onontwikkelde deel werd voortaan bediend door de pulpindustrie, waar het classicistische geloof in regels en voorschriften voortleefde in de schijnbaar onverwoestbare clichés van de keukenmeidenroman en de wildwestverhalen van auteurs als Karl May. Literatuur en kunst waren voorbehouden aan een elite – met dit cruciale verschil ten opzichte van eerdere, door geboorte, stand en financiële positie bepaalde elites, dat deze elite van de geest principieel openstond en -staat voor iedereen.

Maar niet iedereen staat open voor veel-eisende literatuur en filosofie, muziek en beeldende kunst. En misschien moeten we daar vrede mee hebben: je schijnt ook gelukkig te kunnen worden zonder ooit van Mantegna of Matisse, Malipiero of Mahler, Majakovski of

Márquez, Machiavelli of Marx gehoord te hebben. Maar natuurlijk mogen de gespecialiseerde liefhebbers geen onnodige barrières opwerpen voor geïnteresseerde 'buitenstaanders', integendeel, ze zouden alle zeilen moeten bijzetten om ook hen de gelegenheid te bieden zich te kwalificeren.

Dat kan niet zonder een onafhankelijke journalistiek, zonder kwaliteitskranten en -omroeporganisaties. Het kan nog minder zonder een culturele revitalisering van het onderwijs op alle niveaus. De kaalslag die daar in een tijdsbestek van, grofweg, vijftien à twintig jaar heeft plaatsgevonden, is nauwelijks te beschrijven. Geen begrip is aan een zo dramatische inflatie onderhevig als 'hoogopgeleide'. Onlangs werd een groeiend percentage 'hoogopgeleiden' onder de aanhang van Wilders door de media opgevoerd als bewijs voor diens 'normalisering'. Maar voor wie bedenkt dat blijktens het Nationaal Studentenonderzoek van marketingbureau StudentServices uit Rotterdam (in juli 2008) niet *NRC Handelsblad* of *De Groene Amsterdammer* maar *Donald Duck* het populairste blad onder studenten was, moet die normalisering des te beangstigender zijn.

Een paar decennia geleden verdween de traditionele, autoritaire leraar van het toneel, eindelijk en terecht. Die leraar werkte met verplichte, gecanoniseerde literatuurlijsten zonder in staat te zijn – doorgaans, want natuurlijk waren er fantastische uitzonderingen – die literatuur ook werkelijk tot leven te brengen en aldus voor jonge mensen toegankelijk te maken. Maar helaas werd hij niet opgevolgd door een jongere collega die zowel vakinhoudelijk als didactisch beter was opgeleid, maar door iemand die, vaak nauwelijks gemotiveerd en zelf amper belesen, het lezen van belangrijke literatuur *de facto* afschafte.

En dat werd mogelijk gemaakt, in zekere zin zelfs voorgeschreven door financieel en didactisch geïnspireerde onderwijshervormingen die

van het literatuuronderwijs een pretvak maakten door de leerling ‘centraal’ te stellen, naar het model van de commerciële media en de pulp-industrie die niets liever doen dan de consumenten naar de mond praten, zo lang en indringend dat ‘zender’ en ‘ontvanger’ doorlopend van plaats kunnen verwisselen zonder dat er nog iemand erg in heeft. Zoals in de geadoreerde figuur van de tv-ster het onderscheid tussen vakman, deskundige, journalist, kunstenaar enerzijds en kijker anderzijds is opgeheven, zo in de praktijk van het gedemocratiseerde literatuuronderwijs dat tussen docent en leerling. Herinvoering van een canon, gesteld dat daar nog altijd werken van de hoogste kwaliteit onder worden verstaan, zou daarin geen verandering brengen.

Geen overeenstemming

Overigens bestaat er ook over de vraag welke boeken tot die superieure categorie behoren zelfs onder onbetwiste kenners lang geen *communis opinio*, zeker niet als het over werk uit de laatste decennia gaat. Een lijst met favoriete romans van Jacq Vogelaar zal er heel anders uitzien dan een van Carel Peeters, een lijst met favoriete gedichten van Paul Claes weer heel anders dan een van Gerrit Komrij, om me tot

Donald Duck is het populair- ste blad onder studenten

beroepslezers van één – mijn eigen – generatie te beperken. Lezers van een andere generatie zullen vrijwel zeker andere voorkeuren hebben. Tot overeenstemming zullen ze niet komen, en dat is ook helemaal niet nodig.

Tot slot, en dat valt wel degelijk te betreuren, moet worden opgemerkt dat de invloed van onafhankelijke en inspirerende beroepslezers op de publieke opinie de laatste tijd sterk is teruggelopen. Die opinie wordt steeds meer, in volgorde van belangrijkheid, bepaald door de dwingende invloed van commerciële massamedia, de investering in gekochte aandacht door grote uitgeverijen en mensen met macht in het literaire circuit. Bijgevolg *lijkt* ook het verschil tussen literatuur en pulp verwaterd. In werkelijkheid zijn literatuur, filosofie, kunst en muziek van niveau steeds meer het domein geworden van een subculturele elite tegen wil en dank. En dat is een hoogst onwenselijke situatie.

Cyrille Offermans

is schrijver en essayist, en schrijft onder meer voor *De Groene Amsterdammer*, *Vrij Nederland*, *Ons Erfdeel* en *Raster*. Zijn meest recente boeken zijn *Waarom ik moet liegen tegen mijn demente moeder* (2006), *Vlek als levenswerk. Lucebert op papier* (2006) en *Schipbreuk* (2008)